

תפילת ערבית רשות

משנה ברכות ד, א

תפלת השחר עד חצות רבי יהודה אומר עד ארבע שעות
תפלת המנחה עד הערב רבי יהודה אומר עד פלג המנחה
תפלת הערב אין לה קבע
ושל מוספין כל היום

5

תוספתא ברכות (ליברמן) ג, א - ב

הלכה א

כשם שנתנה תורה קבע לקרית שמע כך נתנו חכמים לתפילה
מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות שכן תמיד של שחר קרב עד חצות ר' יודה או' עד ארבע שעות
מפני מה אמרו תפלת המנחה עד הערב שכן תמיד של בין הערבים קרב עד הערב ר' יודה או' עד פלג המנחה
כמה הוא פלג המנחה אחת עשרה שעה חסר רביע.

10

הלכה ב

תפלת הערב אין לה קבע
ר' לעזר בר' יוסי או' עם נעילת שערים
אמ' ר' לעזר בר' יוסי אבה היה מתפלל אותה עם נעילת שערים.

15

בבלי ברכות כ"ו:

ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע? שהרי אברים ופדרים שלא נתעקלו מבקרב קרבים והולכים כל הלילה.

ירושלמי ברכות ד, א

20

תפילת הערב לא מצאו במה לתלותה ושנו אותה סתם הדא היא דתנינן תפילת הערב אין לה קבע ושל מוספין כל היום
אמר רבי תנחומא עוד היא קבעו אותה כנגד איכול אברים ופדרים שהיו מתאכלין על גבי המזבח כל הלילה.

בראשית רבה (וילנא) פרשת ויצא פרשה סח סימן ט

ד"א ויפגע במקום רבן אמרי כנגד תמידים תקנום, תפלת השחר כנגד תמיד של שחר, תפלת מנחה כנגד תמיד של בין הערבים, תפלת הערב אין לה קבע,
א"ר תנחומא אפילו תפלת הערב יש לה קבע כנגד אברים ופדרים שהיו מתאכלים באור על המזבח.

25

תלמוד בבלי מסכת יומא דף פז עמוד ב

אמר רב: תפלת נעילה פוטרת את של ערבית.
רב לטעמיה, דאמר צלותא יתירה היא, וכיון דצלי ליה - תו לא צריך.
ומי אמר רב הכי? והאמר רב: הלכה כדברי האומר תפלת ערבית רשות! -
לדברי האומר חובה קאמר.

30

ירושלמי ברכות ד', א

אמ' ר' יעקב בר אחא תניי תמן תפילת הערב מהו. רבן גמליאל או' חובה. ר' יהושע או' רשות.

35 אמ' ר' חנינא אתיין אילין פלגוואתא כאינון פלגוואתא.
מאן דמר חובה אין נעילה פוטרת שלערב. ומאן דמר רשות נעילה פוטרת שלערב.

פירוש המשנה לרמב"ם מסכת ברכות פרק ד משנה א

ואמרו תפלת הערב אין לה קבע, לפי שאינה חובה כשחרית ומנחה, ואינה אלא רשות כלומר קבלוה והנהיגוה בלבד, ולפיכך לא הקפידו על תחלת זמנה וסופו, ויש לאדם להתפלל אותה עד שתעלה השמש.

40 רמב"ם תפילה וברכת כהנים א' ו

(ו) וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפילה אחת בלילה, שהרי איברי תמיד של בין הערבים מתאכלין כל הלילה, שנאמר "היא העולה" וכו' (ויקרא ו':ב'), כענין שנאמר "ערב ובוקר וצהרים ושיחה ואהמה" (תהלים נ"ה:ח).
ואין תפילת ערבית חובה כתפילת שחרית ומנחה, ואף על פי כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית, וקיבלוה עליהם כתפילת חובה:

45 רמב"ם תפלה א ו

*ו' וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפילה אחת בלילה- [שהרי איברי תמיד של בין הערבים מתאכלין כל הלילה, שנאמר "היא העולה" וכו'] כענין שנאמר "ערב ובוקר וצהרים ושיחה ואהמה". ואין תפילת ערבית חובה כתפילת שחרית ומנחה, ואף על פי כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית, וקיבלוה עליהם כתפילת חובה:

50 רמב"ם תפילה ונשיאת כפים ג, ו-ז

*ו' תפילת הערב, אף על פי שאינה חובה, המתפלל אותה יש לו להתפלל מתחילת הלילה עד שיעלה עמוד השחר. תפילת נעילה, כדי שישלים אותה סמוך לשקיעת החמה:
*ז' המתפלל תפילה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו, וחוזר ומתפלל אותה בזמנה. ואם התפלל תפילת שחרית בשעת הדחק אחר שעלה עמוד השחר, יצא. ויש לו להתפלל תפילת ערבית של לילי שבת בערב שבת קודם שתשקע השמש, וכן מתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת, לפי שתפילת ערבית רשות אין מדקדקין בזמנה, ובלבד שיקרא קריית שמע בעונתה אחר צאת הכוכבים:

רמב"ם תפלה ו ז

*ז' אף על פי שתפילת הערב רשות, לא יבוא אדם ממלאכתו ויאמר, אוכל מעט ואישן קימעה, ואחר כך אתפלל, שמא תאנוס אותי שינה, ונמצא ישן כל הלילה, אלא מתפלל ערבית, ואחר כך אוכל ושותה או יישן. ומותר להסתפר ולהיכנס למרחץ סמוך לשחרית, מפני שלא גזרו אלא סמוך למנחה, שהוא דבר המצוי, שרוב העם נכנסין ביום, אבל בשחר דבר שאינו מצוי, ולא גזרו בו:

רמב"ם תפילה ט ט

*ט' בערב כל העם יושבין, והוא עומד ואומר "והוא רחום" וכו', ברכו את ה' המבורך, והן עונין ברוך ה' המבורך לעולם ועד, ומתחיל לפרוס על שמע, ואומר קדיש, ואחר כך הכל עומדין ומתפללין בלחש. וכשמלימין אומר קדיש, והן נפטרין. ואינו חוזר להתפלל בקול רם ערבית, לפי שאין תפילת ערבית חובה, לפיכך לא יברך זה ברכות לבטלה, שאין כאן אדם שנתחייב בהן כדי להוציאן:

רמב"ם תפילה י ו

מי שנסתפק לו אם התפלל או לא התפלל, אינו חוזר ומתפלל, אלא אם כן התפלל תפילה זו על דעת שהיא נדבה, שאם רצה היחיד להתפלל כל היום תפילות נדבה, יתפלל. מי שהיה עומד בתפילה ונזכר שכבר התפלל,

70 פוסק, ואפילו באמצע הברכה. ואם היתה תפילת ערבית, אינו פוסק, שלא התפלל אותה מתחילה אלא על דעת שאינה חובה:

ספר הלכות גדולות סימן א - הלכות ברכות פרק רביעי

וכי קאמרינן דתפלת ערבית רשות הני מילי היכא דלא קבעי לצלויי כלל אבל אי צלי או קבלה עליה שויה עליה כחובה והדר מצלי, דאי לא תימא הכי בראש חדש דקאמרינן טעה ולא הזכיר של ראש חדש בערבית אין מחזירין אותו שאין [עמוד מט] מקדשין את החדש אלא ביום מאי איריא ראש החדש תיפוק לי דבימים טובים ושבתות נמי אין מחזירין אותו דהא תפלת ערבית רשות ניהו, אלא שמע מינה כי קא אמרינן תפלת ערבית רשות הני מילי היכא דלא בעי צלויי כלל אבל היכא דבעי צלויי שוויה עליה כחובה, ואי טעו בשבת וביום טוב מהדרינן ליה. ועוד קאמרינן (שבת ט ב) אמר זעירי הני חברין בבלאי למאן דאמר תפלת ערבית רשות כיון שהתיר חגורו לא מטרחינן ליה מכלל דכמה דלא התיר חגורו מטרחינן ליה, והכא נמי כיון דקא מצלי גלי על דעתיה דלא קא בעי למיפטר נפשיה ואי טעאי הדר מצלי. 80

רי"ף מסכת ברכות פרק ד - תפילת השחר [המתחיל בדף יח עמוד א]

תפלת הערב אין לה קבע: מאי אין לה קבע אינה קבע כמ"ד [דף יט עמוד א] תפלת ערבית רשות אמר רב יהודה אמר שמואל תפלת ערבית רבן גמליאל אומר חובה ורבי יהושע אומר רשות אביי אומר הלכה כדברי האומר חובה ורבא אמר הלכה כדברי האומר רשות וקיימא לן דהלכה כרבא מיהו הני מילי היכי דלא צלי ליה כלל אבל היכא דצלי ליה לתפלת ערבית כבר שוייה עליה חובה ואי טעי הדר לרישא כדאמרינן [דף ל' ע"ב]: 85
אמר רבא טעה ולא הזכיר של ראש חודש בערבית אין מחזירין אותו שאין מקדשין את החדש אלא ביום ושמעין מינה שאם טעה בערבית בשבת או בימים טובים שמחזירין אותו ואמרינן נמי טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים והא דברי הכל היא דהא ליכא מאן דפליג ואפילו למאן דאמר רשות חובה היא דליתא אבל מצוה איתא והאידינא נהוג עלמא לשוייה כחובה

90 ראבי"ה חלק א - מסכת ברכות סימן פג

וקיי"ל טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים, והעיקר מתפלל בתחלה כדאמרינן מבדיל בראשונה. ואפילו למאן דאמר רשות גם עתה יתפלל ותהא רשות, ואי נמי לדידן דקבלנו [אותה] עלינו כחובה, והיינו דאמרינן לקמן טעה ולא הזכיר של ראש חודש ערבית אין מחזירין אותו לפי שאין מקדשין את החדש בלילה משמע הא לאו הכי מחזירין אותו, ואף על פי שיש לומר דלדברי האומר חובה [קאמר כמון] דמשינין בסוף מסכת יומא אתפלת נעילה פוטרת של ערבית, הא קמן דנהוג בה כחובה. ויש שאמרו שכיון שהתפלל ערבית גלי דעתיה דחובה היא עליו ולהכי חוזר בשטעה. ויש שאמרו דלכולי עלמא ביום שיש בו [מוסף] תפלת ערבית חובה מפני חידוש התפלה. 95

שיטה מקובצת מסכת ברכות דף כו עמוד א

טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים. פירוש ר' יוחנן לא נחית השתא לפלוגתא דתפלת ערבית רשות או חובה וקתני מילתיה כמאן דאמר חובה אבל למאן דאמר רשות לא בעי תשלומין כלל דהיא גופה רשות. והכי משמע במסכת יומא דאמר רב תפלת נעילה פוטרת של ערבית. [ואקשינן] והאמר רב תפלת ערבית רשות [ופרקין] כמאן דאמר חובה. אלמא דמאן דאמר רשות לא בעי פטור דנעילה והוא הדין דלא מיצריך תשלומין: 100

תוספות הרא"ש מסכת ברכות דף כו עמוד א

טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים. וא"ת אמאי צריך להתפלל שתיים הא קיי"ל תפלת ערבית רשות דהלכתא כרב באיסורי, וכן קשה לקמן בסוף פרקין הא דקאמר טעה ולא הזכיר של ר"ח בלילה אין מחזירין אותו לפי שאין מקדשין את החדש בלילה הא לאו הכי מחזירין אותו ואמאי והא תפלת ערבית רשות, וי"ל דנהי שהיא רשות אין לבטלה אם לא מפני צורך שעה כגון מפני מצוה עוברת או שרא המייניה דפ"ק דשבת 105

110 (ט' ב') דלא מטרחינן ליה, וכן עלה על מטתו בירושלמי דאין מטריחין אותו שירד, תדע שהרי יעקב אבינו תקנה ואסמכוה אהקטרת אברים ופדרים שמצותן כל הלילה וכמו דהנהו לא מעכבי כפרה איהי נמי מצוה בעלמא אית בה. וא"ת הא דאמרינן בשילהי יומא אמר רב תפלת נעילה פוטרת של ערבית רב לטעמיה דאמר צלותא יתירתא היא וכיון דצלי תו לא צריך ופריך והאמר רב תפלת ערבית רשות כלומר ולמה מצריך רב תפלה לפוטרה ומאי קושיא והלא אין לבטלה בחנם אם לא מפני צורך, וי"ל דהתם נמי לאו בחנם הוא שהרי מצוה להכין צרכי סעודה למוצאי יום הכפורים שהוא כעין יום טוב דאמרינן במדרש דבת קול יוצאה ואומרת לך אכול בשמחה לחמך, וכן משמע נמי בירושלמי דפרקין דאין לבטל תפלת ערבית בחנם דאמרינן בירושלמי דלמ"ד תפלת ערבית חובה אין תפלת נעילה פוטרת אותה ולמ"ד רשות פוטרת אותה אלמא דאין לבטל אותה אם לא שתפטרנה תפלה אחרת, אף על פי שהירושלמי פליג אתלמודא דידן אהא דקאמר ביומא דרב לא איירי אלא לדברי האומר חובה, מ"מ יש להביא ראי' משם שאין לבטל אותה בחנם. ובה"ג כתב גבי אין מקדשין את החדש בלילה אף על גב דתפלת ערבית רשות כיון דשויה עילויה חובה אי לאו טעמא דאין מקדשין את החדש בלילה היה צריך לחזור ולהתפלל, ולא נהירא דהא אמרינן בפ"ק דשבת דלמ"ד תפלת ערבית רשות כיון דשרא ליה המיינייה לא מטרחינן ליה הא אי לא שרי המיינייה מטרחינן ליה וצריך להתפלל קודם שיאכל אף על פי שלא התפלל כלל, וכי תימא כיון דהתפלל בשאר לילות שויה עילויה חובה א"כ למה הוצרך לתרץ ביומא דרב דאמר תפלת נעילה פוטרת של ערבית לדברי האומר חובה קאמר הא אפילו לדברי האומר רשות ניחא כיון דשויה עליה חובה בשאר לילות.

125 בית הבחירה (מאירי) מסכת ברכות דף כו עמוד א

ומ"מ אף על פי שאינה חובה ושאר רב פסקה כן בגמ' כתבו הגאונים שאם התפלל ערבית פעם אחת קבעו עליו חובה וכן כתבו קצתם דהאידינא קבעוה כולי עלמא אנפשייהו חובה וקצתם כתבו בלשון אחר שאע"פ שהוא רשות אינו רשות גמור אלא מצוה מיהא איכא אלא שאינה חובה שהרי מ"מ יעקב תקנה ושנסמכה על איברים ופדרים ואחר שכן יפה אמרו טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים וכן טעה ולא הזכיר של ר"ח בערבית אינו חוזר לפי שאין מקדשים את החדש בלילה הא לאו האי טעמא חוזר ואי לאו הני טעמי חזרה ותשלומין למה וכן שאמרו במס' שבת הני חברין בבבלי למאן דאמר תפלת ערבית רשות כיון דשרא המיינייה לא מטרחינן ליה אלמא הא לא שרא המיינייה מטרחינן ליה ומ"מ הקשו בתוספות מזו שאמרו באחרון של יומא אמר רב נעילה פוטרת של ערבית והקשו והא רב גופיה הוא דאמר תפלת ערבית רשות כלומר ומאי איצטריך לפטורא דנעילה ותיריך לדברי האומר חובה קאמר ואם איתא לישיני ליה אף לדברי האומר רשות בדצלייה חדא זימנא דקבעה אנפשייהו חובה אי נמי דלא צלי דהא מ"מ מצוה מיהא איכא ונעילה פוטרת מאותה חובה או מאותה מצוה דהא טפי עדיף למימר דליפטר בנעילה אם הוא רשות משיהא חובה וכמו שאמרו בתלמוד המערב שבפרק זה תפלת הערב ר"ג אומר חובה ר' יהושע אומר רשות אתיין כאינון פלוגתא מאן דמר חובה אין נעילה פוטרת של ערב מאן דמר רשות נעילה פוטרת וא"כ טפי הוה ניחא ליה לתרוצי דקבעה איהו חובה אי נמי משום מצוה ומ"מ הם תירצו דאין הכי נמי דהכי הוה עדיף לתרוצי אלא שרצה לתרצה לדעת המקשה שהיה סובר רשות גמור בלא שום קביעות חובה ובלא שום מצוה ותיריך לו שאין מקום להצטרך לפטור מצד הנעילה אלא לדעת האומר חובה ושלא כדעת תלמוד המערב:

חידושי ר' חיים הלוי הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק י הלכה ו

[1] מי שהיה עומד בתפלה ונזכר שכבר התפלל פוסק ואפילו באמצע ברכה, ואם היתה תפלת ערבית אינו פוסק שלא התפלל אותה מתחלה אלא על דעת שאינה חובה עכ"ל.
ובהשגות ז"ל אין כאן נחת רוח עכ"ל.

145 עיין בכ"מ שפי' ההשגה משום דס"ל דגם תפלת ערבית קבלוה בחובה ודינו שפוסק באמצע הברכה. ולדעת הרמב"ם צ"ל דהא דחובה ונדבה לא מצטרפי הוא משום דהן חלוקין בעצם החפצא של תפלה, דזו תפלת חובה וזו תפלת נדבה. וערבית דין רשות ונדבה עלה, והא דקבעוה לחובה פירושו שקבעו חובה על עצמן להתפלל תפלת רשות ונדבה, אבל התפלה בעצמותה נדבה ורשות היא, כיון דבעיקר תקנת וחובת תפילה אינה רק רשות ונדבה. וע"כ שפיר פסק הרמב"ם דערבית הואיל והיא בעצמותה רשות ונדבה מצטרפת עם תפלת נדבה דחד מינא נינהו, שארי תפלות דהויין חובה בעיקר מילתייהו הויין תרי מיני ולא מצטרפי עם נדבה.

- 155 והנה ברי"ף בדין תפלת ערבית רשות סיים ז"ל מיהו הנ"מ היכא דלא צלי ליה כלל אבל היכא דצלי ליה לתפלת ערבית כבר שוויה עלייהו לחובה וכו', ואפילו למ"ד רשות חובה הוא דליתא אבל מצוה איתא והאינדנא נהוג עלמא לשוויהו כחובה, והרמב"ם בפ"א שם כתב ז"ל ואין תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה ואעפ"כ נהגו וכו' להתפלל תפלת ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה. ונראה דהשמיט הא דכתב הרי"ף דמשהתחיל להתפלל שוויהו חובה דהוי דין בעצמותה של התפלה דמשהתחיל להתפלל נעשית חובה מאליה, דלפ"ז התפלה בעצמה שניא היא מתפלת נדבה, והרמב"ם דסובר דתפלת ערבית בעצמותה הויא חד מינא עם תפלת נדבה, ע"כ השמיט וסיים רק הא דקבעוה כחובה ר"ל דנהגו להתפלל התפלת נדבה וכמו שנתבאר.
- 160 ועיין עוד בפ"ג מהל' תפלה שכתב הרמב"ם ז"ל תפלת הערב אף על פי שאינה חובה המתפלל אותה זמנה מתחלת הלילה עד שיעלה עמוד השחר וכו' המתפלל תפלה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו וחוזר ומתפלל אותה בזמנה וכו' ויש לו להתפלל תפלת ערבית של שבת בערב שבת קודם שתשקע החמה וכו' לפי שתפלת ערבית רשות. הרי להדיא דדעת הרמב"ם דתפלת ערבית דין רשות ודין נדבה עלה גם בשעה שמתפלל אותה. והיינו כטעמי' דמצטרפת עם תפלת רשות ונדבה, וחד מינא נינהו. והראב"ד שם השיג וכתב שאין ראוי לעשות כן אלא לצורך שעה, והיינו כדעת הרי"ף, דלא הויא חד מינא עם נדבה ובשעת התפלה חוזרת להיות חובה מאליה וכמו שנתבאר.
- 165 אולם אשר יראה בדעת הראב"ד, דהנה בברכות דף כ"א [ע"א] אמר ר' יהודה אמר שמואל היה עומד בתפלה ונזכר שהתפלל פוסק ואפילו באמצע ברכה וכו', ואמר ר' יהודה אמר שמואל התפלל ונכנס לבית הכנסת ומצא ציבור שמתפללין אם יכול לחדש בה דבר יתפלל ואם לאו אל יתפלל, וצריכא דאי אשמעינן הכא משום דלא אתחיל בה אבל התם דאתחיל בה אימא לא צריכא. וכתב הרי"ף דהא דר"י אמר שמואל לא פליגא אדר' יוחנן דהלואי שיתפלל אדם כל היום כולו דהיא ג"כ ביכול לחדש קמיירי ואי לא אל יתפלל, ואפילו באמצע ברכה פוסק, אכן ברש"י בשם בה"ג פסק דהלכה כרבי יוחנן בספק התפלל וכו"י אמר שמואל בודאי התפלל. ומבואר בדעתם דר"י אמר שמואל ורבי יוחנן פליגי. וברמב"ם פ"א מהל' תפלה פסק וז"ל תפלות אלו אין פוחתין מהם אבל מוסיפין עליהם וכו' וכל אותן התפלות שמוסיף כמו מקריב נדבות לפיכך צריך לחדש דבר, הרי להדיא בדעת הרמב"ם דהא דצריך שיחדש דבר הוא משום דהוי תפלת נדבה, וזהו להדיא כדעת הרי"ף דרבי יוחנן דאמר הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו לא פליג אדר"י אמר שמואל דצריך שיחדש בה דבר, דאדרבה הואיל והיא נדבה ע"כ צריך שיחדש בה דבר, והראב"ד שם חולק וכתב ז"ל אעפ"י שלא יחדש עכ"ל, והיינו משום דס"ל כדעת רש"י והבה"ג דרבי יוחנן דאמר הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו פליג אדשמואל. ופוסק כרבי יוחנן דא"צ חידוש דבר בנדבה.
- 180 והנה במימרא שניה דשמואל דבעמד להתפלל ונזכר שכבר התפלל פוסק ואפילו באמצע ברכה, עיין ברי"ף שפי' דשמואל תרי דינים תני בתפלת נדבה, חדא דאם אינו יכול לחדש דבר פוסק. ושנית דגם ביכול לחדש אם התחיל בתורת חובה אינה מצטרפת לנדבה ופוסק באמצע ברכה. אכן לדעת הראב"ד י"ל דבאמת ליתא כלל דינא דאם התחיל בתורת חובה אינה יכולה להיות שוב נדבה, דאין בההתחלה שעל דעת חובה שום גריעותא כלל לענין דין נדבה, וגם התפלה שעל דעת חובה אם רק אינה חוזרת להיות נדבה, והא דקאמר שמואל פוסק אפילו באמצע ברכה הוא זה גופא הדין הראשון דשמואל דאם אינו יכול לחדש דבר אל יתפלל ומשום הכי הוא דפוסק. או דאיירי גם הכא באינו יכול לחדש דבר. או דאפילו ביכול לחדש מ"מ כיון דההתחלה היתה שלא בתורת נדבה וחיידוש דבר א"כ הוי בכלל אינו יכול לחדש דבר דלשמואל אינו יכול להתפלל בכה"ג תפלת נדבה, אבל שום הוספת דין מחמת אתחלותא דחובה לא נאמר בזה כלל. ונראה דזהו ביאור ההשגה שכתב אין כאן נחת רוח, והיינו דהראב"ד פליג על עיקר הדין של הרמב"ם דאם נזכר שכבר התפלל פוסק. ומשום דלדעת הראב"ד כל זה הוא לדעת שמואל דסובר דבעינן שיחדש דבר אבל אנן קי"ל כרבי יוחנן דיכול להתפלל תפלת נדבה גם בלא חידוש דבר, וממילא דגם בהתחיל בתורת חובה גומר ודין תפלת נדבה עלה. ולפ"ז קיימא ההשגה אתחלת דברי הרמב"ם דאם נזכר שכבר התפלל פוסק בתפלת חובה, על זה הוא שהשיג דגם בתפלת חובה אם נזכר שכבר התפלל גומרה בתורת נדבה וכטעמי' לעיל בפ"א דיכול להתפלל תפלת נדבה גם בלא חידוש. וכמו שנתבאר דלדעת הראב"ד גם ההתחלה שעל דעת חובה מצטרפת להחשב תפלת נדבה ותליא רק בדין חידוש דבר.
- 190

תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי (אופק) אורח חיים סימן עב

- שאלו מקמי דרב נטרונאי: בלילי שבת(ות) בברכות אחרונות שבקריאת שמע אומרים ברוך ה' לעולם כשאר ימות החול או אומרים ושמרו, ובלילי יום טוב לא כך ולא כך, כאי זה צד ראוי לומר.
- 200 ושדר הכי: מדברי חכמים ברכה זו אינה כל עיקר (והיא ברכה חמישית), שכך שנינו (ברכות פ"א מ"ד) בשחר מברך שתיים לפניו - כגון יוצר המאורות והבוחר בעמו ישראל - ואחת לאחריה - כגון גאל ישראל - ובערב מברך שתיים לפניו - שהן המעריב ואוהב - ושתיים לאחריה - כגון גאל ישראל ושומר עמו ישראל, (ותו לא) ואמרינן (בגמרא בפרק) {ב}תפלת השחר (עד חצות) (ברכות כז ע"ב) אמר רב יהודה אמר שמואל תפלת ערבית רבן גמליאל אומר חובה ור' יהושע אומר רשות, והלכה כדברי האומר חובה, ורב אמר הלכה כדברי האומר רשות - לשמואל דאמר הלכה כדברי האומר חובה, בטר שומר עמו ישראל לאלתר סמיכין תפלה, ולרב דאמר הלכה כדברי האומר רשות, {כיון דרשות היא} פסקינן בקדושה למימרא דסיימין, {הרוצה לצאת יוצא}. וקיימא לן כל רב ושמואל דשביקא פלוגתייהו סתמא ולא פסיקא הלכתא בגמרא לא כמר ולא כמר, הלכתא כרב באיסורי וכשמואל בדיני, והכא באיסורא (קמפליגי) [קא מיפלגי] והלכתא כוותיה דרב. וכיון דהלכתא כוותיה דרב דאמר רשות, אתו רבנן בתראי ותקינן בטר שומר עמו ישראל למימר פסוקי דאית בהו שבחות וזמירות, וכיון דאמרינן פסוקי תקינן בתרייהו ברכה. {ו}דבר זה בחול, אבל בשבת, כיון דשכיחי מזיקין וצריכין ישראל (למעיל לבתיהון מיקמיה דליחשר) [למהר ליכנס לבתיהם] משום סכנת שעירין, אי נמי מקמי איעקורי שרגא, סילקוה והעמידוהו אדתנן בערב מברך שתיים לפניו ושתיים לאחריה, וכך (ה)מנהג בישיבה שלנו ובבית רבינו שבבבל.

אוצר הגאונים סימן קעו - תשובת רב שרירא - תשובות הגאונים - גאוני מזרח ומערב סימן קמא

- 215 שאלה זו מר' שרירא גאון. ודשאלתין הא דתנן תפלת הערב אין לה קבע ומפרש בגמ' מאי אין לה קבע אינה קבע כמאן דאמר תפלת ערבית רשות ואית מרבנן מאן דאמר הלכתא כר"ג דאשכחן בספר אחד דהלכה כר' יהושע ובספר אחר כר"ג ואי הלכתא כר' יהושע מה טעם כל קהלות ישראל בכל בתי כנסיות מצלו תפלת ערבית אילימא מנהג בעלמא הוא כל מילתא דפליגי בה תנאי ופסיקא הלכתא כחד מנהון עבדינן מנהגא כאידך דלית הלכתא כוותיה ואילימ' דלאו בכל פלוגתא עבדינן הכא מ"ט עבדינן במקצת ובמקצת לא ואמור רבנן תניא כותיה דר' יהושע בן לוי מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות וכו' ודת"ר חכמים עשו חיזוק וסייג לדבריהם וכו' ודאמר ר' יוחנן אי זהו בן העולם הבא זה הסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית ודאמר רבנן יכול יהא כוללן בבית אחת וכו' היכי מפרשינן להו.
- 220 תשובה. הכין חזיונא דאנפי סוגי' דגמ' ואורחא בדפסיק הלכת' כר' יהושע דתפלת ערבית רשות חדא דסתימא מתניתן כר' יהושע דתנן תפלת הערב אין לה קבע ואמרינן עלה מאי אין לה קבע אינה קבע כמאן דאמר רשות ופלוגתא בברייתא היא דאמירה וכיון דרבי סתמה למתני' כדברי דאומר רשות הלכתא כותיה דקים לן סתם במתניתן ומחלוקת בברייתא הלכתא כסתם מתניתן ועוד דרב אמר הלכתא כדברי האומר רשות וקי' לן הלכתא כרב באיסורי ומילי דתפלה וכל חובת אדם לבד מן דיני כאיסורא והיתרא דמיאן והיכי דפליגא בהו רב שמואל הלכה כרב וכל קושיי דאקשיתון אית להו פירוקי אי משום דכל ישראל מצלו בכנישתא תפלת ערבית לא קשיא מי קא אמרינן דמחייבין בה דמאן דלא עביד מיחייב פורענות איכא למימר כרשות היא דנהגו בה ולא חובה
- 230 דכולי עלמא בין למאן דאמר חובה ובין למאן דאמר רשות מצוה ננהו דמצות תרין אנפי הויאן מנהון חובה דמאן דלא עביד לה קאים בעון ומנהון רשות דמאן דעביד לה אית ליה שכר כגון מאן דזהיר למעבד צדקות וגמילות חסדים דאית ליה שכר קמי שמיא וכד מימנע לית עליה עון כמאן דממנע מן התפלה כלה ומן ציצית ומן סוכה אלא מאובד שכר הוא בלחוד ובין הא דאיתא רשות ובין הא דאיתא חובה מצוה אינון כדתנן בק"ש מצותה עם הנץ החמה וההוא מצוה רשות ניהו מאן דקרי לה ההוא כותיקון קיים מצוה ואית ליה שכר ומאן דאחר לה לית עליה עון כמי שלא קרא ש' כל עיקר אלא שאבד אותו שכר ואי הות חובה הוי איכא עליה עון כגון דאמרינן מצוה על היתומים לפרוע חוב אביהם ואפי' מממוניהון ורשות ניהו ואי עבדינן מקיימין מצוה וקונין שכר ואי לא מאבדינן שכר ולא קיימין בעון והכין נמי תפלת ערבית לכוליה עלמא מצוה ניהו ודאמר חובה היא הכי אמר דמאן דלא עביד לה קאים בעון ולהכי קרי לה חובה שחייבין עליה עון ומאן דאמר רשות הכי קאמר מצוה שהרשות בה

- 240 לאדם אי ניחא ליה בשכר עביד ליה וקני לה ואם לאו אבד שכר ואין עליו עון ומשום הכי אמרינן אמר זעירי חברין בבלאי למ"ד תפלת ערבית רשות כיון שהתיר חגורו לא מטריחנן ליה דאלמא כיון דלא שרא המינייה ואסח דעתיה מצלותיה מצוה היא למיקם צלוי ולעולם רשות ואי שרא המינייה לית עליה מצוה ואפי' רשות ואי טרח וקאי מדת חסידות היא כאדם שעומד בחצי הלילה בשירות ותושבחות דמצוה ליכא עליה ומדות חסידות היא וכיון דמצוה ניהי וביותר במה דיתבין בני אדם בכנישתא ושפיר טובא למיעבדא ומאן דלא עביד לה מאבד טובה הרבה נהגו בה ישראל שלא לאבד שכר שיכולין לקנותו וכגון נעילת הסנדל ורחיצה במים חמין לאבל דאיתנון רשות כך מתרעא מילתא פח"ז חובה נת"ר רשות ותשמש המטה נפקא הילכתא דאסיר ולא רשות אבל נעילת הסנדל ורחיצה רשות ומאן דפריש מיניהו אית ליה שכר דנהיגי ליה כל ישראל שלא לאבד שכר ומאן דלא פריש מנהון לית ליה עון הלכך הדין מנהגא לא מכרע כדברי האומר חובה
- 245 והא דתניא כר' יהושע בן לוי מפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע שהרי איברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קריבין והולכין כל הלילה לא משמעא דתפלת ערבית חובה אלא הכי קאמר דתיקון תפלת ערבית ליהוי רשות הכי תקנה ודר' יהושע בן לוי גופה להדין צד טפי נטיא דעיקר מימריה תפלות כנגד תמידין תקנום וליכא תמידין אלא של שחרית ושל מנחה, ודת"ר חכמים עשו חיזוק לדבריהם ואית בה אלא אדם בא מן השדה אם רגיל לקרות, קורא וכו' וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה ואמרינ' מאי שנא הכא דקא לייט תנא איבע' אימ' משום דשכיח' אונס שינה ואיבע' אי' לאפוקי ממאן דאמר תפלת ערבית רשות הא נמי לא מודעא משום דלאו בהדיא אמיר לן אלא מן דיקא דלטותא קא דיקין אית למימר משום שינה ואית למימר לאגמורי דתפלת ערבית חובה וכי הא לא מכריע ועוד תמהא היא תנא אתנא קא רמית מי לא ידעינן דאית מאן דאמר תפלת ערבית חובה אין וודאי איפסיקו אמוראי בתרא הלכה כמאן דאמר חובה ואי תנאי קמאי קא אמרין הכין בפלוגתיהו קיימין והא ברייתא דר"ג היא ור' יהושע פליג עליה ולא מכרעא ואי משום דסתם תנא היא ידעינן דפלוגתא ניהי ולא ידעינן מאן סתמה להא ברייתא וודאי כי סתמא ר' למתניתן כדברי האומר רשות דתנייה להא ברייתא מניין לו
- 260 ודאמר ר' יוחנן איזהו בן עוה"ב וכו' נמי לא מכרעא דליכא למאן דאמר דלית עלה שכר גדול וכולי עלמא מודו דמצוה היא והעושה כן יקבל שכר ולפום הדין שמעת' דר' יוחנן ולעולם רשות דליכא במימריה דר' יוחנן דמאן דלא מצלי לה דקאי בעון
- 265 ודתניא יכול יהא כוללן בבת אחת וכו' הכא נמי אית למימר דר"ג היא ומתניתא ליכא לאקשינון אמתניתא ותנא לא מירמי אתנא ולאו סתם ותניא הוא דמכרע אלא ברייתא דקיימא כתנאי אליבא דפלוגתא ועוד מדה יתרה הוא דקא מפרשא בהא ברייתא דאע"ג דתפלת ערבית רשות כיון דאית בה שכר גדול נהגו בה ישראל כולהון מימי קדם שלא לאבד שכרן ואדאקשית מן ברייתא אקשי מן קרא דדניאל קא מסיר נפשיה לקטלא משום האי מצוה והא וודאי קושיא על מאן דאמר תפלת ערבית רשות היכי מסר דניאל נפשיה על מלתא דאפי' חובה ליתא ופירוקא דתרין קושיא למאן דאמר תפלת ערבית חובה מחייב אינש לממסר נפשיה על הנך תלת מצות דנמנו וגמרו בעלית בית נתזה בלוד והא דמסר דניאל נפשיה משום שמדא דכי אתי רבין א"ר יוחנן ל"ש אלא שלא בשעת השמד אבל בשעת השמד יהרג ואל יעבור ואמרי' אמר רבה בר רב יצחק אמר רב אפי' ערקתא דמסנא דרגילי ישראל למלבש אובם חי למלבש הא סומקי והדא מילתא אפי' לשנוי דאף על מנהגא מחייב למימסר נפשיה וכיון דאית למימר דלפום הכי מסר דניאל נפשיה איפרק לה קושיה וכל כי הני קושיי הכין פירוקיהון כגון טעה ולא הזכיר של ראש חדש בערבית אין מחזירין אותו שאין מקדשין את החדש אלא ביום ואי תפלת ערבית רשות מאי איירי ר"ח ויתפוק ליה שבתות וימים טובים נמי ואית לפרוקי דהא נמי כדמקיים מצוה ולעולם רשות ולא חובה והכין נמי טעה ולא התפלל בערבית מתפלל בשחרית שתים טעה ולא התפלל מנחה מתפלל בערבית כדמקיים מצוה לא ניחא ליה לאבד שכר ולעולם רשות ואית ברשות דאית עלה שכר נמי כמה מעלות מנהן מאי דלאו מצוה ניהי אלא מדה יתרה ומדת חסידות כגון המבזבז חומש ממנו לצדקה מאי דמצוה ניהי כתפלת ערבית ואיתוספא לתפלת ערבית חזוק כיון דכל ישראל נהיגי בה ורוביהון לא ידעין דרשות ניהי ומאן דלא מצלי לה כפורץ גדר דמי אלא מיהו סוגיא דגמרא פרשנה לכוון.
- 280 תשובות הגאונים - גאוני מזרח ומערב סימן קכ
- וכך אמרו חכמים אין אומר בערב אלא שתים לפניו ושתים לאחריה וכיון דהלכה כרב דאמר תפלת ערבית רשות תקון אחרונים לומר אחר שומר עמו ישראל פסוקים שיש בהם שמירה ושבח ולומר אחריהם ברכה ומפסיק בקדוש' כלומר אסתיים תפלה הרוצה לצאת יצא ודבר זה בחול אבל בלילי שבת ולילי יום טוב סלקו

לברכה זו וכן מנהג שלנו בחתימת שומר עמו ישראל אומר ברוך הפורש סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים ועומדין מקדשין להתפלל תפלת ערבית.

285

תשובות הגאונים החדשות - עמנואל (אופק) סימן יח

תשמ. ואם טעה יחיד ולא הזכיר של שבת בערבית מחזירין אותו. ואעפ"י שאמרנו +ברכות ל, ב+ טעה ולא הזכיר [של ראש חדש בערבית אין מחזירין אותו, בערבית דר"ח הוא דאין מחזירין אותו] אבל בערבית דשבת מחזירין אותו. ואף על גב דקימא לן +ברכות כז, ב+ דתפילת ערבית רשות, הני מילי היכא דלא ק(ב)א בעי לצלויי דלא מטרחינן ליה, אבל טרח ולא אידכר שויה עליה כחובה ומטרחינן עליה למהדר וצלויי. ועוד דאמ' זערי +שבת ט, ב+ הני חברין בבלאי למאן דאמ' תפילת ערבית רשות כיון שהתיר חגורו לא מטרחינן ליה, מכלל דכמה דלא התיר חגורו מטרחינן ליה, והכא נמי כיון דצלי ולא אידכר מטרחינן ליה והדר מצלי.

290

תשובות הגאונים החדשות - עמנואל (אופק) סימן לה

תשנח - תשס. ועל מעשה הקדיש אשר שאלת לא נמצא בידינו עליו דבר מבורר היטב מן הראשונים, אך סמכוהו האחרונים על הפסוק הזה +ויקרא כב, לב+ ונקדשתי בתוך בני ישראל ועל מה שאמ' רבו' במדרשו +ברכות כא, ב+ כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה, מן הדברים הללו יוצא להם שאם נתקבצו עשרה בני אדם לדבר מצוה בין בתפלה בין בתלמוד תורה צריכין לקדש, לכך אחר פסוקי דזמרה וסמוך לברוך הבוחר בשיר ובזמרה חי העולמים יקדישו פעם אחת, לפי שכבר סיימו את המצוה של פסוקי דזמרה ועכשו יתחיל באחרת שהיא ק"ש בברכותיה לפנייה ולאחריה, ושמה יפסקו בין מצות ק"ש לפסוק צדקה או לדבר אחר, או שמא יעכב עליהם מעכב מלקרות ק"ש ויצאו בלא קדיש, לכך נתקן הקדיש אחר פסוקי דזמרה. וקדיש יאמרו אחר כל סיום י"ח, שגם היא מצוה בפני עצמה ואינה מתחברת עם מה שיאמר אחריה. וקדיש אחר יאמרו אחר ספר תורה, מפני שקריאת התורה בציבור בעשרה. וקדיש אחר סדר קדושה, מפני שהוא גם הוא מצוה בפני עצמה והוא דבר שבקדושה ולא יפחות מעשרה. וקדיש אחר המזמור או אחר הפרק או אחר המשנה או אחר ההגדה שרגילין לקרות במקצת מקומות אחר התפלה כאשר אנו אומ' להלאה +סוטה מט, א+ אלא עלמ' אמאי מקיים אקידושא דסדרא ואיהא שמיה רבה מברך דאגדתא. וקדיש של אחר אשרי במנחה מפני שהיא מצוה בפני עצמה דא"ר +ברכות ד, ב+ אבונא כל האומ' תהלה לדוד בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא. ולאחר ברכות של קרית שמע של ערבית מפני שתפלת ערבית רשות +ע' ברכות כז, ב+ ושמה יצא אדם מן הכנסת [אחר] דגמרו את הברכות של אמת ואמונה ולא יתפלל שמ[נ]ה עשרה ונמצא יוצא בלא קדיש.

295

300

305

פ"י מה' תפלה ה"ו

[בוטאון]

א' רמב"ם פ"י מה' תפלה ה"ו וז"ל מי שנסתפק לו א"ס התפלל וכו' מי שהי' עומד בתפלה וכו' ואם הימה תפלת ערבית אינו פוסק שלא התפלל אותה מתחילה אלא על דעת שאינה חובה עכ"ל. ובהשגות וז"ל אין כאן נחת רוח עכ"ל. וז"ע מאי משיג הראב"ד, הלא דינא של הרמב"ם מסתברא, דהא מתחלה ירד להתפלל ערבית צמורה נדבה ומדוע לא יסלים. והכ"מ כתב דהוא משום דשוינהו עלייהו חובה, אבל עדיין זהו דוחק.

אבן נראה, דהנה לכאורה ז"ע לשיטת הרמב"ם (פ"א מה' תפלה ה"ו) דליכא תפלת צבור בנדבה, אמאי איכא חלות צבור בתפלת ערבית, וכן לשיטת הגאונים (הובא ברמב"ם ס"ט) דבשבת ויו"ט אין מתפללים נדבה, למה נהגת ערבית בשבת ויו"ט. ובכלל קצת תמוה, הלא תפלת נדבה צעי חידוש דבר לשיטת הרמב"ם (פ"א מה' תפלה ה"ט), ובערבית אין לנו זקוקים לחדש, וז"ל דך נתקנה תפלה זו, אבל אין תירוץ זה מספיק עדיין.

אבן נראה פשוט, דערבית אינה נדבה אלא רשות, דבדין נדבה וחובה תרי דיני איכא, א', צנוגע לחובת הגברא, דחייב הוא להתפלל תפלת חובה, ואילו נדבה מופקעת מחובה זו והרשות צידו א"ס רוצה להתפלל או לא, ושנית גם בעצם החפצא של התפלה שונה היא נדבה מחובה, דחובה הויא חפצא של תפלת חובה, והגברא המתפלל אינו צריך לחדש אותה ולעשותה לחפצא של תפלה, כי חלות שם זה נעשית מאליה, משא"כ תפלת נדבה גם עכ"ס וגוף תפלה זו שונה הוא, והוי חלות אחרת של תפלה צמורה נדבה וצריך לחדש בה דבר לעשותה לחפצא של תפלה, ולשיטת הרמב"ם תפלה זו מופקעת מדין ציבור.

וע"כ נראה פשוט דהא דערבית אינה חובה הוא רק צנוגע לחובת הגברא וחיוצא דתפלה, משא"כ בנידון החפצא של תפלת ערבית, הוי חפצא של תפלת חובה ולא של נדבה, דיסוד חלות דין נדבה הוא תפלה שלא נתקנה ונעשית רק ע"י היחיד המתפלל לחפצא של תפלה, וזהו עיקר דינו של חידוש דבר, דע"י חידוש דבר

(א) עיין חדושי רבנו חיים הלוי פ"י מה' תפלה ה"ו.

נעשה חפצא של תפלה, ותפלת ערבית הרי נתקנה צמורת רשות והיא תפלה הצאה מכח התקנה בזמן קבוע כמו שחרית ומנחה, וא"כ תקנה זו עושה ומחדשה לחפצא של תפלה, וזוה אינה תפלת נדבה אלא תפלת חובה.

ועיין ברמב"ם פ"א מה' תפלה ה"ו וז"ל וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפלה אחת צלילה וכו' ואין תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה עכ"ל, הרי דהיא תקנה צפ"ע של ערבית, ודינו הוא כתפלת שחרית ומנחה אלא דאינה חובה כמותן. ולכאורה ז"ע סיוס דבריו כתפלת שחרית ומנחה מהו פירושו, דמשמע דקצת חובה איכא בה, ולפוס ריהטא הדברים צריכים ביאור (הך דקצלוה חובה כתב א"כ בתתימת דבריו ותחילת דבריו אינם מוסבים כלפי דבר זה). אבל לפי"ד הרי ניחא, שצנוגע לעצם החפצא של התפלה, הוי ערבית תפלת חובה ולא שאני משחרית ומנחה, ורק בנידון חובת הגברא היא רשות, וזהו ביאור דבריו. וא"כ הרי ניחא שאלתנו איך מתפללים ערבית בשבת ויו"ט ואמאי מתפללים ערבית בניצור ולא צעין חידוש דבר, דהא נמצא שצנוגע לעצם החפצא וחלות שם של התפלה, נשארת ערבית חפצא של תפלת חובה, ורק דליכא חיוב על הגברא להתפלל, ולפיכך כל הני דינים התלוים ושייכים לעצם החפצא וחלות התפלה, אינם מענינם גבי ערבית, וכמש"נ.

ולפי"ז מצוורים היטב דברי הראב"ד בהשגתו, שהרי צנוגע לעצמה של התפלה וחלותה לא שאני ערבית משארי תפלות חובה, והיא מופקעת מנדבה כמו שחרית ומנחה, וא"כ אמאי יסלים תפלתו, כיון שזוכר בתוך התפלה נשארת מחציתה נדבה ומחציתה חובה, וליכא תפלה שלימה וצריך להפסיק.

אלא דלפי"ז ז"ע שיטת הרמב"ם אמאי משלימה הא בנידון עצם החפצא של התפלה לא שאני משאר תפלות. ברם נראה דשיטת הרמב"ם היא, שאף דתפלת רשות אינה חפצא של תפלה נדבה, מ"מ גם תפלת חובה אינה, והוי חפצא וחלות צפ"ע של תפלת רשות, ומצטרפת לתפלת נדבה, דרשות ונדבה לא סמרי אהדדי, וממילא אף א"ס ירד להתפלל על דעת שהיא רשות, מ"מ יש בה גם חלות תפלת נדבה(א).